

Семко В.Л.

Інституціонально-політичні форми організації етнічних спільнот

УДК 323.15

Семко В.Л.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політичних наук
Київського національного університету
будівництва і архітектури

У статті висвітлюється коло термінів та визначень, що позначають інституціонально-політичні форми організації етнічних спільнот у сучасних поліетнічних суспільствах. Аналізується їх змістовне наповнення та проблеми застосування в етнополітичній практиці.

Ключові слова: етнос, етнічна меншина, національна меншина, етнічна група, нація.

В статье освещается круг терминов и определений, которые обозначают институционально-политические формы организации этнических общностей в современных полиэтнических обществах.

Анализируется их смысловое наполнение и проблемы использования в этнополитической практике.

Ключевые слова: этнос, этническое меньшинство, национальное меньшинство, этническая группа, нация.

The article highlights the range of terms and definitions that represent institutional and political forms of organization of ethnic communities in the modern multi-ethnic societies. We analyze their semantic content and the problems in the use of ethno-political practice.

Key words: ethnicity, ethnic minority, national minority, ethnic group, nation.

Проявами буття етносу у політичній дійсності є різні за рівнем складності організаційні форми, які можна визначити як інституціонально-політичні форми етнічних спільнот. Інакше кажучи, йдеться про форми існування етнічних спільнот, які набувають інституційного характеру за умов політизації етнічності. Інституціонально-політичні форми існування етносів визначаються такими загально-вживаними поняттями: етнічна меншина, етнічна група, національна меншина, національність, громадянство, нація тощо.

Метою статті є спроба аналізу, структурування та з'ясування семантичного змісту основних понять та категорій, що відбивають інституційно-оформлене буття етнічних спільнот.

Актуальною у сучасних етнополітичних реаліях, проте доволі невизначеною категорією є «етнічна меншина». Наприклад, І. Варзар визначає етнічну меншину як «фізичний масив людей «немісцевого» етнічного статусу, який мешкає (або перебуває тимчасово) у сучасному для себе етносередовищі» [3, с. 33].

Проте О. Антонюк, ототожнюючи терміни «етнічна» та «національна» меншина, зазначає: «Загальноприйнятого визначення поняття «національна меншина» у міжнародній практиці поки що не існує. Причина криється у величезній варіативності існування національних меншин та їхніх проявів у різних сферах життя» [2, с. 39].

М. Товт звертає увагу на те, що досі не вироблено чіткого розмежування між термінами «національна» і «етнічна» меншина. «У міжнародно-правових документах не існує однозначного визначення цих термінів. У деяких йдеться про національні або етнічні меншини, в інших – лише про меншини національні, хоч об'єктом дії цих документів є ті ж самі групи людей» [9, с. 96].

У країнах «західної демократії» етнічні меншини поділяються на три характерні типи:

а) національні меншини – групи, що сформували на своїй історичній батьківщині, повноцінні діючі суспільства до того, як їх було приєднано до більшої держави; б) іммігранти – групи, сформовані на підставі рішення окремих осіб або сімей, які покинули свою справжню батьківщину й перебралися до іншого суспільства; в) метеки – такі групи іммігрантів, які не мають можливості стати громадянами країни перебування або тому, що прибули туди нелегально, або тому, що приїхали як студенти чи «тимчасові робітники» і залишились у країні після закінчення строку дії візи [9, с. 95].

Проте, на нашу думку, така класифікація не відповідає етнополітичним реаліям сучасної України. Загалом в Україні наявні усі три зазначені типи меншин, але потенційні іммігранти і метеки у здебільшого розглядають Україну як транзитний коридор на шляху до Європи і не утворюють в Україні великих етнічних контингентів, які б прагнули до економічної та політичної інтеграції у суспільство країни перебування.

Ф. Єрмакова, розрізняючи етнічні та національні меншини між собою, виділяє такі їх різновиди, які відрізняються перевагою того чи іншого компоненту етнічності, залежно від середовища в оточенні якого перебуває ця меншина: 1) релігійна меншина – група осіб, які сповідують релігійні погляди, відмінні від державної релігії, які відрізняються від релігії, що сповідує більшість населення; 2) расова меншина – група із власною історією, культурою, мовою, члени якої усвідомлюють свою належність до такої групи, яка відрізняється від більшості населення, зокрема за антропологічними ознаками; 3) мовна меншина – група осіб, яка вживає у приватному і громадському житті мову, відмінну від вживаної на цій території, яка не є державною мовою; мета цієї групи полягає у збереженні та розвитку цієї мови; 4) етнічна меншина – група із власною мовою, культурою

та історією, яка усвідомлює себе як група, члени якої бажають підтримувати її особливості; 5) національна меншина – група осіб, яка поряд з рисами етнічної меншини має бажання користуватись як група тими правами, які дають меншині можливість брати участь у процесі визначення політики в рамках території, на якій мешкає ця група чи навіть в рамках держави, але яка не перебуває в рівних умовах з іншими етнічними групами в цій державі [9, с. 140].

Подібна класифікація уявляється нам такою, що у найбільшій мірі відповідає сучасним етнополітичним реаліям, особливо у частині розрізнення етнічних та національних меншин, визначаючи національну меншину як етнічну, що ставить перед собою політичні цілі.

З дещо іншої точки зору категорії етнічної та національної меншини трактують В. Євтух, В. Трощинський, А. Попок, О. Швачка у праці «Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії». Етнічну меншину вони вважають різновидом етнічної групи, спільнотою людей, «яка базується на їхньому спільному походженні, має спільні для її членів мовно-культурні характеристики, психологічні орієнтації та усвідомлення належності до цієї спільноти». Термін «етнічна меншина», на відміну від терміну «етнічна група», на думку вказаної групи авторів, «підкреслює певний статус групи в ієрархії поліетнічного суспільства та її місце у системі між-етнічної взаємодії з домінуючою більшістю, іншими меншинами» [4, с. 40]. Національну меншину вони визначають як «вкраплення уламків інших етносів з власною самосвідомістю, історико-культурною самобутністю в межах однієї національної держави, що утворилися внаслідок виникнення націй-держав, для яких важливим був збіг державної самоорганізації й етнічної приналежності їхнього населення» [4, с. 41]. В. Котигоренко для визначення національних меншини України пропонує формулювання, зазначене у Законі України «Про національні меншини в Україні», згідно з яким до цих категорій відносяться «групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою» [6, с. 21].

На думку авторів довідника «Етнонаціональна структура українського суспільства», підхід, зазначений у нормативно-правовій базі України, дає можливість зарахувати до меншин представників практично усіх етносів, які нині проживають в Україні (а їх понад 130, відповідно до результатів всеукраїнського перепису населення 2001 р.). Аналіз етнополітичних процесів у поліетнічних країнах протягом останніх років вимагає чіткішого визначення критеріїв, за якими представників тих чи інших етносів України можна було б зарахувати до етнічних меншин. Проте вищезазначені автори констатують відсутність «чітких критеріїв

визначення поняття «етнічна меншина» в українському політико-правовому полі» [4, с. 5] і пропонують скористатися критеріями, покладеними свого часу в основу визначення поняття «національна меншина» учасниками спільної робочої групи Ради Європи і України в рамках праці над пілотним проектом «Освітня політика і меншини. Україна». Відповідно до цього визначення етнічна меншина – це «група населення, яка відрізняється від основної групи населення своїм етнічним походженням, чи то своєю національністю, чи то своєю мовою, чи то своєю релігією; за своєю кількістю поступається основній групі населення; не займає домінантної позиції в країні; демонструє бажання зберегти свою самобутність і свою культуру, традиції, релігію чи мову; не складається з недавніх емігрантів або біженців; має глибоке коріння в країні проживання (як правило, громадяни цієї країни)» [5, с. 5–6]. Слід зазначити, що визначення «етнічна» та «національна» щодо меншин ця група авторів вважає тотожними. Проте на практиці, як справедливо зазначає О. Антонюк, «визначення частини населення як національної (етнічної) меншини стосовно її правового статусу в суспільстві є більшою мірою політичним, ніж науковим завданням» [1, с. 39].

У міжнародній юридичній практиці прийнято користуватись уявленнями про етнічну меншину, в основу яких покладено тлумачення, запропоноване в 1977 р. членом Підкомісії у справах запобігання дискримінації і захисту меншин та Комісії з прав людини ООН Ф. Капороті.

Відповідно до нього етнічною меншиною прийнято вважати групу людей, яка:

- 1) кількісно менша, ніж інша частина населення держави, що становить більшість;
- 2) не перебуває у панівному становищі;
- 3) складається з громадян цієї держави;
- 4) володіє етнічними (національними), релігійними, культурними, мовними рисами, відмінними від відповідних рис іншої частини населення;
- 5) виявляє почуття солідарності, спрямоване на збереження своєї культурної традиції, релігії, мови [1, с. 40].

Сформульоване Ф. Капороті визначення етнічної меншини має велике значення для практичної етнополітики: по-перше, обмеження статусу меншини громадянами держави у більшості випадків виводить за межі цього поняття робочих-мігрантів, осіб без громадянства та біженців (права цих категорій захищені низкою міждержавних конвенцій та декларацій); по-друге, визнання наявних у меншин спільних «етнічних, релігійних або мовних рис» відрізняє їх від груп, які можуть бути ідентифіковані за іншими спільними рисами [1, с. 40].

Аналіз визначень, які сьогодні існують в науковій літературі, показує, що питання правової дефініції понять «етнічна» і «національна» меншина

залишається не з'ясованим повною мірою. Але у політологічному розумінні саме лише вживання термінів «етнічна» або «національна» меншина в режимі протиставлення здатне справити негативний вплив на процеси формування політичної нації. Адже, розрізняючи етнічні та національні меншини за суто формальною ознакою (наявність чи відсутність відповідних держав), ми по-різному визначаємо стартові позиції цих груп населення відносно процесів націотворення у нашій державі. Якщо ж в основу розрізнення ми покладемо суб'єктивний чинник – наявність у національних меншин, на відміну від етнічних, певних політико-автономістських прагнень, то, очевидно, саме присвоєння такого статусу вже означатиме своєрідне відокремлення, визначення відповідної групи населення як опозиції проекту утворення єдиної політичної нації. Такий контекст слововжитку обов'язково провокуватиме і підсилуватиме подібні устремління. Через це слушною, на нашу думку, є ідея про те, що поняття «етнічна меншина» є логічно більш широким поняттям, ніж «національна меншина», і включає в себе останнє. При цьому співвідношення понять «національна меншина» і «етнічна меншина» не є дзеркальним відображенням співвідношення понять «етнос» і «нація», адже термін «нація» може мати подвійне (етнічне або політичне) звучання, тоді як вирізнення національних меншин завжди буде мати етнічне підґрунтя. З цієї точки зору, розширене вживання терміну «етнічні меншини» – без протиставлення його терміну «національні меншини» – стає виправданим його більшою толерантністю.

У науковому обігу часто зустрічається термін «етнічна група», яку І. Варзар визначає як «спільність людей, споріднених між собою етноісторичним походженням (етногенезом), мовою спілкування, теперішньою або минулою територією проживання, рисами матеріальної, духовної та моральної культури, побутовими звичаями та іншими рисами та ознаками» [3, с. 33]. При цьому він закликає не змішувати поняття «етнічної групи» з «етнічною меншиною», оскільки, на його думку, у визначенні етнічної групи як етнополітичної спільності її фізична величина великої ролі не відіграє; суттєвими є лише якісні показники такої спільноти.

Більш детальний аналіз цієї категорії подає І. Кресіна, визначаючи етнічну групу як спільноту людей, споріднених або близьких за історичним походженням, етногенезом, мовою спілкування, нинішньою або колишньою територією проживання, рисами матеріальної і духовної культури, звичаями та іншими ознаками. І. Кресіна також вважає, що у визначенні спільноти як групи її розмір не відіграє ролі, важливі лише риси й ознаки однотипної характеристики цих людей. У політико-етнологічному плані статус етнічної групи визначається трьома основними параметрами: 1) складові етнічного цілого живуть на великих географічних

просторах, зберігаючи типологічні риси своєї етногенетичної організації; 2) вони не мають єдиного державного утворення, що суверенізує їхню політичну волю і забезпечує правове самовизначення; 3) покинувши родову етнооюкмену, вони створили (або створюють) нові етнокультурні ареали далеко за її межами [7, с. 80].

На нашу ж думку, відмінність між «етнічною групою» та «етнічною меншиною» на практиці все ж виявляється доволі примарною, і спроби розглядати ці категорії як дві окремі ланки етнонаціональної структури здатні лише ускладнити етнополітичні дослідження. Те саме стосується і терміну «народність». І. Кресіна вважає: «Використання поняття «народність» є наслідком формацийного підходу до визначення суті етнонаціональних спільнот. Цього терміну можна просто уникнути, причому безболісно для наукового аналізу. Західна політологія не вживає його, оскільки це веде до певної дискримінації (не тільки в теорії а й на практиці) народів, які начебто «не доросли» до рівня націй» [7, с. 80].

На думку російського дослідника С. Рибакіна, усі спроби структуризації інституційних форм етнічних спільнот обов'язково натикаються на «багатоповерхову схему з етносів, суперетносів, метаєтносів, субетносів, етнічних груп, етнографічних груп», що все одно вимагає визначення базового поняття «етнос» [8, с. 9]. Шляхи ж до визначення поняття «етнос» російська етнополітологія вбачає у підходах Ю. Бромлея, який власне етносом вважав «етнікос» як «сукупність людей що мають загальну етнічність», а етносоціальні організми (ЕСО) вважав результатом сполучення етносу с протестними та політичними структурами. Останні виступають як «соціальні кістяки», каркаси для формування соціумів [8, с. 9].

Втім, поняття «етнічна меншина» та «етнічна група» можна чітко розрізнити, наповнити конкретним змістом, зробити тим самим придатними для застосування як у наукових дослідженнях, так і в етнополітичній практиці. Це можливо, якщо використання терміну «етнічна група» обмежити сферою етнодемографії і визначити як суто статистичний показник частки осіб певної національності серед населення держави або її окремої частини (історичної, географічної, адміністративної). А термін «етнічна меншина» слід розуміти як суто етнополітичну категорію, яка визначає якісні показники етнічної групи – етнічність разом з усіма її ознаками і складовими: ступенем ідентичності, історичною пам'яттю про походження та прабадьківщину, ступенем збереження й користування рідною мовою, ступенем консолідації етнічної групи. Тобто етнічна меншина – це етнічна група, яка усвідомлює свою окремішність і неповторність на підставі етнокультурних та історичних ознак; здатна виступати як дійова особа у соціально-політичному житті країни проживання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Політологічний словник : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / за ред. М. Головатого та О. Антонюка. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.
2. Антонюк О. Національна меншина як етнополітичний феномен / О. Антонюк // Нова політика. – 2000. – №2. – С. 39–43.
3. Мала енциклопедія етнодержавознавства / за ред. Ю. Римаренко та ін. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – 942 с.
4. Євтух В. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії / В. Євтух. – К. : Видав. УАННП «Фенікс», 2003. – 228 с.
5. Єрмолова В. Українське республіканське товариство російської культури «Русь» / В. Єрмолова // Вісник Міністерства України у справах національностей та міграції. – 1996. – № 4. – С. 12–15.
6. Котигоренко В. До питання про концептуальні засади етнонаціональної політики України / В. Котигоренко // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 20–43.
7. Кресіна І. Етноси, етнічні групи, нації. Сучасна етнополітика / І. Кресіна // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві / [О. Майборода, Р. Чілачава, Т. Пилипенко та ін.]. – К. : Фонд «Європа ХХІ», 2002. – С. 65–90.
8. Рыбаков С. Этничность и этнос / С. Рыбаков // Этнографическое обозрение. – 2003. – № 3. – С. 3–24.
9. Товт М. Захист прав національних меншин у законодавстві України (практика застосування та питання розвитку) / М. Товт // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві [О. Майборода, Р. Чілачава, Т. Пилипенко та ін.]. – К. : Фонд «Європа ХХІ», 2002. – С. 93–150.